

Roduntutkimusta oppikoulun vuosikertomuksessa yli 40 vuoden takaa

PAAVO VOIPIO

VOIPIO, P. 1981: *Roduntutkimusta oppikoulun vuosikertomuksessa yli 40 vuoden takaa (A study of races of a bird species in a high-school annual report more than 40 years ago)*. — *Ornis Fennica* 58:83—88.

Ivar Hortling (1876—1946), a distinguished amateur ornithologist and the founder of the Finnish Ornithological Society and its organ *Ornis Fennica*, was a linguist and high-school teacher by profession. As an ornithologist he is best known from his handbooks and many other publications, some of which concern the subspecific taxonomy of certain Finnish bird species. One of these papers is a rare publication which appeared in an annual report of the high-school. It deals with the differing opinions about the origin of the yellow-legged Herring Gulls breeding on some lakes in southern Finland.

Hortling defended the view that these gulls have subspecific status. He considered them to belong to the subspecies *omissus*, which breeds on the White Sea, believing that it had expanded westward. In this he differed from Lönnerberg in Sweden, who regarded the yellow-legged gulls as newcomers belonging to the south-eastern subspecies *cachinnans*. Hortling gave three reasons for his belief, the location of the boundary between *omissus* and the nominate race on the Murman coast, the colouration of the mantle of the yellow-legs, and the southwestward direction of their autumn migration. The boundary with the nominate race does seem to have been situated a good deal farther east at that time, and Hortling was also right about the mantle colour, but he had confused the much darker *heuglini* of northern Russia and western Siberia with *cachinnans*. His theory regarding the autumn migration accorded with the then still imperfect knowledge of the movements of the respective subspecies.

Later investigations have shown that the existence of connections between the Baltic-Fennoscandian yellow-legged Herring Gulls and the Ponto-Caspian *cachinnans* populations is not so unlikely as was formerly believed, and thus seem to favour the view that the northern yellow-legs originate from the subspecies *cachinnans*. Some other aspects of this controversy and its vicissitudes after Hortling's day are discussed.

Paavo Voipio, Tunturikatu 11 A, SF-00100 Helsinki 10, Finland

Maamme lintutieteellisen tutkimuksen historian eräs hyvin tärkeä vaihe ohi-tettiin lähes 60 vuotta sitten, kun Suomen Lintutieteellinen Yhdistys ja sen äänenkannattaja 'Ornis Fennica' perustettiin Ivar Hortlingin, etevän harrasteliijaornitologin toimesta. Hortlingin tutkimustoiminnan silmänpistäväenä

piirteenä oli voimakas kiinnostus roduntutkimukseen, jota hänen *Ornis Fennica*ssa kirjoittamansa katsaukset lintutieteeseen seurasivat varsin kiinteästi ja jolta alalta hän — aikanaan ainoana maassamme — julkaisi myös muutamia tutkimuksia. Näiden joukossa on eräs mielenkiintoinen harvina-

suus (Hortling 1937), joka ilmestyi helsinkiläisen oppikoulun vuosikertomukseen liitettynä tutkielmana lähes neljä ja puoli vuosikymmentä sitten. Se on siten jatkoa maassamme aikaisemmin vallinneelle tavalle suoda koulun opettajille mahdollisuus kirjoittamiseen omalta alaltaan tai harrastustensa piiristä ja lajissaan toinen tietämäni kirjoitus lintutieteen alalta. Aikaisempi, jota olen selostanut toisessa yhteydessä (Voipio 1979), oli Turussa ilmestynyt Th. Renvallin laajahko tutkielma. On mielenkiintoista, että nämä molemmat kirjoitukset kuuluvat systemaattisen lintutieteen alaan.

Useimmille ornitologeillemme Ivar Hortling (1876—1946) on tunnettu ennen kaikkea teoksistaan "Ornitologisk handbok" (1929/31) ja "Lintukirja" (1. painos 1935) sekä lukuisista lintujen muuttoa ja paikallisfaunoja koskevista tutkimuksistaan (esim. Yyteri ja Oulujärvi). Ne taas, jotka ovat työskennelleet systematiikan parissa, tuntevat hänet yhtenä ensimmäisistä, ellei suorastaan ensimmäisenä, lintujen rotuja tutkineena ornitologina maassamme. Vähemmän tunnettua sen sijaan lienee varsinkin nuorimmille ornitologipolville, että Hortling oli kielimies, joka oli sillä alalla väitellyt ja toimi saksan- ja ranskan kielen vanhempana lehtorina Helsingin Svenska Lyceumissa. Hänen kirjoituksensa sanotun koulun vuosikertomuksessa ei siis ollut hänen opetus- vaan harrastusalaltaan.

Hortlingin kirjoitus kosketteli tuolin (ja vielä tälläkin hetkellä) esiintyviä erilaisia käsityksiä meikäläisen keltajalkaisen harmaalokin alkuperästä. Hortling oli itse muutamia vuosia aikaisemmin tavannut tämän muodon eräällä Siuntion pitäjän järvellä ja päätyntä löydön pohjalta käynnistämensä selvitysten perusteella siihen, että maamme keltajalkaiset harmaalokit olisivat identtisiä koillis-Fennoskan-

diasta kuvatus harmaalokin rodun *omissus* kanssa ja siten vaeltaneet tänne Vienanmereltä. Siuntiossa keltajalkainen harmaalokki oli pesinyt jo pari vuosikymmentä, ensimmäisen kerran v. 1907 (Hortling 1930), mikä vuosiluku muuten on tämän muodon skandinavi-sen esiintymishistorian kannalta sikäli merkityksellinen, että se tavattiin Suomenlahden piiristä ensimmäisiä kertoja juuri noina vuosina (Lepiksaar & Zastrov 1963).

Keskustelun tämän Itämeren piirissä uutuutena esiintyvän muodon alkuperästä pani varsinaisesti alueelle ruotsalainen Lönnberg (1921) runsaat kymmenen vuotta aikaisemmin. Hän oli tavannut keltajalkaisen harmaalokin pesintäaikaan Ruotsin itärannikolla Södermanlandin saaristossa ja arveli, että se olisi sinne vaeltanut tai parhaillaan vaeltamassa kaakosta käsin ja lähtöisin Kaspienmeren seudulta, jossa pesii keltajalkainen *L. a. cachinnans* Pallas.

Hortlingin nyt puheena olevan kirjoituksen "Till frågan om gråtrutens raser" yllykkeenä oli Lönnbergin (1932) uudempi artikkeli, jossa erityisen keltajalkaisen paikallisrodun olemassaoloa Vienanmerellä epäiltiin sen perusteella, ettei tällaisia lokkeja lainkaan ollut tavattu Petsamossa, Vardös-sä (Vuoreija) eikä lähialueilla tarkoituksellisesta etsinnästä (mm. Hortling) huolimatta. Lönnberg otaksui Hortlingin tämän vuoksi luopuneen ajatuksesta, että Vienanmerellä pesisi keltajalkainen rotu. Tämän Hortling kirjoituksessaan kiisti ja pyrki siinä esittämään näkökohtia, jotka tukevat sitä venäläisen Sushkinin käsitystä, että Vienanmeren lokit muodostavat oman paikallisrotunsa ja että meillä tavatut keltajalkaiset linnut olisivat peräisin juuri Vienanmereltä.

Hortlingin käsityksensä tueksi esittämät näkökohdat koskivat rotujenvälisen raja-alueen sijaintia, selkäpuolen

väritystä ja muutosuhteita. Hän oletti keltajalkaisten harmaalokkien puuttumisen kesäaikana Petsamon seuduilta johtuvan siitä, että populaation länsiraja kulkisi vasta jossakin Petsamon itäpuolella. Tässä hän osui oikeaan, sillä myöhemmin selvisi, että vaihettumisvyöhyke sijaitsee vasta kauempana Muurmannin rannikon itäosissa. Toinen Vienanmeren lokkien itenäiseen paikallisrotuun kuulumista tukeva seikka oli Hortlingin mielestä se, että selkäpuoli, lähinnä siis mantteli, on *omissukSELLA* jonkin verran tummempi kuin ”tavallisella” harmaalokilla. Huomatukseen, että laatusanan ”tavallinen” käyttö oli täysin oikeutettua tuona aikana, jolloin merelliset populaatiot — toisin kuin nykyisin — olivat tiittävästi kauttaaltaan pelkästään harmaajalkaisia (Hortling 1930). Ja sinänsä väite Vienanmeren keltajalkojen hiukan tummemmasta manttelista verrattuna läntisempiin kantoihin pitää paikkansa, kokonaan riippumatta siitä myöhemmin paljon keskustellusta seikasta, onko rotu *omissus* pätevä alalaji vai ei.

Mutta määritellesään keltajalkaisten harmaalokkiemme suhteet toiseen ehdotettuun kantamuotoon (*cachinnans*) Hortling kiinnitti huomiota siihen, että ”lukuisten tutkijoiden mukaan” *cachinnans* olisi selkäpuolelta huomattavasti tummempi kuin ”tavallinen” *argentatus* ja jäisi siis liian kauaksi meikäläisistä keltajalkaisista harmaalokeista ollakseen näiden kantamuoto. Tämä sinänsä oikea päätelmä vei kuitenkin harhaan, sillä otaksuma *cachinnansin* selkäpuolen tummuudesta oli väärä. Se perustui lähinnä Wrightiltä & Palménilta (1873) peräisin olevaan erheelliseen, Hortlingin (1930) jo edellisessä kirjoituksessaan omaksumaan tietoon, jonka mukaan selkäpuolen tummuudessa selkälökin ja harmaalokin välimailla oleva pohjois-Venäjän ja länsi-Siperian *heuglini* (syn. *ante-*

lius) olisi sama kuin *cachinnans*. Tällöin meikäläisiä ja Ruotsissa tavattuja *vaaleaselkäisiä* keltajalkoja oli pidettävä tästä erillisenä muotona *omissus*. Tämä on yhtä vaalea kuin ”tavalliset” harmaalokit, mutta keltajalkainen, minkä vuoksi tuntui luonnollisemmalta olettaa koillisen Vienanmeren muodon vaeltaneen tänne, kuin Välimeren ja keski-Aasian harmaalokkien pesivän meidän vesillämme. Kuten olen aikaisemmin huomauttanut (Voipio 1968), jos Hortling olisi tiennyt rodun *cachinnans* alueella tavattavan sellaisia lintuja, joiden mantteli on yhtä vaalea (jopa vaaleampi) kuin *argentatus*, hän todennäköisesti olisi yhtynyt Lönnbergin käsitykseen keltajalkojemme kaakkoisesta alkuperästä.

Kolmas Hortlingin keltajalkaisten harmaalokkiemme *omissus*-sukulaisuutta ja -alkuperää puoltava huomautus koskee toisaalta niiden syysmuuttoa, toisaalta eteläisten (Välimeren seutujen ja Kaspian) keltajalkojen liikkuvuutta. Jos keltajalkaiset harmaalokit olisivat vaeltaneet kaakosta, olisi niiden syysmuuton odottanut suuntautuvan voittopuolisesti kaakkoa kohden. Näin ei tuolloin saatavissa olleiden vähäisten tietojen valossa kuitenkaan näyttänyt olevan asianlaita, vaan kaikki Vienanmerellä rengastetut linnut olivat suunnanneet kulkensa länteen ja lounaaseen eteläiselle Itämerelle. Sama koski myös Hortlingin Siuntiossa rengastamaa yksilöä, joka tavattiin Englannin kanaalin alueella. Toisaalta eteläeurooppalaisia harmaalokkeja ei tiedetty koskaan tavatun Pohjanmeren alueella, Skandinavian rantamista puhumattaakaan. Siten oli Hortlingin mielestä odotettavissa, että Kaspian alueen keltajalat olisivat yhtä paikallisia ja tuskin siis voineet vaelttaa eteläisiltä asuin-joiltaan tänne pohjoiseen.

Nykyisin kuitenkin tiedämme, että ponto-kaspisen alueen ja meikäläisten

keltajalkaisten harmaalokkien väliset yhteydet eivät niiden välillä olevasta laajasta levinneisyysaukosta huolimatta ole, eivätkä liene koskaan olleetkaan niin olemattomat kuin aikaisemmin luultiin ja vielä varsin myöhäänkin on väitetty (Voipio 1968). Välimeren rotu on esiintynyt syvällä Euroopan sisämaassa ja Saksan luoteisrannikolla, ja Mustalla merellä rengastettuja lintuja on tavattu Helgolannissa, Ruotsissa ja Tanskassa suuria Itä-Euroopan jokia (Volga, Dnjepr, Tonava) pitkin tapahtuvien kiertelyjen lisäksi. Toisaalta pohjoisia keltajalkoja ("*omissus*") on tavattu kaukana Itä-Euroopan sisämaassa, samoin etelä-Suomessa rengastettujen lintujen esiintyminen siellä osoittaa selvää taipumusta suunnistaa kaakkoon ja vaeltaa jokia pitkin etelään. On merkkejä jopa siitä, että Suomenlahden itäosien harmaaloikeilla on syksyisessä muuttosuunnan valinnassa tapahtunut muutoksia, jotka voidaan tulkita seuraukseksi kaakosta tunkeutuneen keltajalkaisen elementin vaikutuksesta (Voipio 1972). Näin ollen Lönnbergin ja Hortlingin välisen vanhan, mutta välillä uudestaan (Stegmann 1960, Voipio 1968) esille tulleen kiistakysymyksen ratkaisu toisaalta "*omissuksen*" alkuperästä, toisaalta eteläisten ja pohjoisten keltajalkaisten harmaalokkien välisistä yhteyksistä on — ainakin eräiltä osiltaan — kallistumassa *cachinnans*-alkuperän hyväksi.

Hortling puuttui kirjoituksessaan myös kysymykseen jalkojen väristä taksonomisena tuntomerkkinä, siis ongelmaan, joka on ollut ja on edelleenkin eräs visaisimmista harmaalokkien systematiikassa. Lönnberg (1933), joka oli tavannut keltajalkaisen harmaalokin pesivänä myös Ruotsin länsirannikolla, oli näet alkanut epäillä jalan värin diagnostista arvoa rotutuntomerkkinä ja Itämerellä tavattujen keltajalkojen kuulumista muotoon *cachinnans*

(joka siis tuskin olisi voinut vaeltaa niin kauas luoteeseen pesimään). Hän päätyi siihen mahdollisuuteen, että jalkojen keltainen väri olisi vain lisääntymisaikana esiintyvää yksilöllistä ja alueesta riippumatonta muuntelua, joskin sitä mahdollisesti esiintyisi tietyillä seuduilla yleisempänä kuin muualla. Tähän Hortling huomautti, että mikäli jalkojen keltainen väri olisi pesimäaikaisen ärsykkeen seurausta, pitäisi keltajalkaisia yksilöitä esiintyä pesintäaikaan myös Petsamossa, mistä ne puuttuvat, ja että toisaalta keltajalkaisia harmaalokkeja oli tavattu myös talvela satamissamme ja Tukholman vesillä. Toinen epä johdonmukaisuus Lönnbergin teoriassa piili Hortlingin mielestä siinä, että toisaalta keltaisen värin sanottiin esiintyvän alueesta riippumatta spontaanisti ei-geneettisenä muunteluna, ja että toisaalta se tietyillä alueilla olisi yleisempi kuin muilla; esim. rodun *cachinnans* kaikki yksilöt ovat kesät talvet kirkkaan keltajalkaisia, joten sillä siis aluperin vain pesintävaiheeseen kytketty ominaisuus olisi "evoluution aikana" (Lönnberg 1933, p. 50) tullut pysyväksi. Näin ollen koillisfenoskandisella rodulla *omissus* jalkojen keltainen väri "ei vielä" olisi tullut pysyväksi ominaisuudeksi, ja Sushkinin *omissus* perustuisi juuri tällaisiin vain pesintäaikana keltajalkaisiin lintuihin.

Lönnberg ja Hortling olivat nyt siis päätyneet samoille linjoille ja epäilivät kumpikin keltajalkojen *cachinnans*-alkuperää. Edellinen piti *omissus*-nimistä rotua jo koon sekä värityksen samankaltaisuuden vuoksi perustelemattomana. Selvää kuvausta siitä, miten *omissus* olisi erotettava tavallisesta harmaalokista muuten kuin keltaisten jalkojen ja sinoperinpunaisten silmäluomien reunusten puolesta ei näet ollut olemassa. Hortling puolestaan katsoi, että keltajalkaiset harmaalokit ovat identtiset Sushkinin *omissus*-rodun kanssa ja

vaeltaneet Vienanmereltä länteen, jossa siis esiintyisi keltajalkainen *omissus* ja harmaajalkainen ("tavallinen") *argentatus*.

Tähän päättyy Hortlingin ja Lönnbergin keltajalkaisia harmaalokkeja koskeva pohdinta. Keskustelun keltajalkaisten harmaalokkienne alkupeistä tavallaan lopetti venäläinen tutkija Stegmann (1934), jonka mukaan Fennoskandian harmaalokit (Vienanmeren lokit eli "*omissus*" siis mukaanluettuina) olisivat yhtä ja samaa muotoa (nimirotua *argentatus*), jonka jalcojen väri oli milloin harmaa, milloin keltainen ja eri alueilla eri suhteissa. Kuitenkin samana vuonna toinen venäläinen tutkija Buturlin (1934) tuli siihen tulokseen, etteivät Fennoskandian keltajalkaiset harmaalokit millään tavoin eroa eteläisistä *cachinnans*-tyypeistä, ja piti mahdollisena että *cachinnans* ja *argentatus* yhteisellä levinneisyysalueellaan (Vienanmeri, Suomenlahti) risteytyisivät keskenään.

Toisilleen aivan vastakkaiset käsitykset olivat siis edelleen vallalla. Stegmannin juuri mainittu kirjoitus oli kuitenkin voimakas ylläke tutkimukselle, sillä yhdistäessään harmaalokin (*argentatus*) ja selkälökin (*fuscus*) samaan "muotopiiriin" (Formenkreis) Stegmann herätti kysymyksen paitsi näiden kahden lajin kehityshistoriasta myös kummankin lajin maantieteellisten rotujen genealogiasta. Virinnyt vilkas tutkimus, jonka yksityiskohtiin en tässä puutu (kirjallisuudesta ks. Voipio 1968 ja Barth 1968), on vahvistanut Lönnbergin käsityksen siitä, ettei *omissusta* voi pitää perusteltuna alalajina. Tällöin keltajalkaisten harmaalokkien systemaattinen asema määräytyy sen mukaan, katsotaanko niiden olevan vain yksilömuunnoksia vai vaeltaneen tänne kaakosta. Edellisessä tapauksessa kysymyksessä on nimirotu *L. a. argentatus* (syn. *omissus*), jonka jalat usein ovat

enemmän tai vähemmän keltaiset, jälkimmäisessä taas tuloksena on rotujen *argentatus* ja *cachinnans* esiintyminen samalla alueella ja osittainen risteytyminen yhteisillä habitaateilla (lähinnä merelliset koloniat).

Molemmilla käsityksillä on kannattajansa tälläkin hetkellä. Barth (1975), joka perusteellisemmin kuin kukaan aikaisemmin on selvitetty Skandinavian harmaalokkien systematiikkaa ja tämän kautta myös tuonut tärkeätä lisävaloa keltajalkaisten harmaalokkien ongelmaan, on päätenyt jossain määrin välittävään tulokseen. Sen mukaan nimirodun *L. a. argentatus* (syn. *omissus*) alue käsittää koko Fennoskandian, jonka piirissä jalcojen keltainen väri voi olla taksonomisesti merkityksetöntä, yleisyydeltään vaihtelevaa yksilömuuttelua. Mutta tietyissä tapauksissa, kuten itäisessä Fennoskandiassa ja erityisesti suomalaisissa populaatioissa, se niin kuin eräät muutkin ominaisuudet on tulkittavissa intergradaatioksi *cachinnans*-rodun kanssa tai — kuten Baltian alueella — osoitukseksi lisääntyvästä geneettisestä vaikutuksesta kaakosta tapahtuneen *cachinnans*-vaelluksen seurauksena ("genetical influence from true *cachinnans* migrating from the Caspian and Black Sea", p. 52). Taksonominen selvittely käy siten osiltaan yksiin niiden aikaisemmin mainittujen tarkastelujen kanssa, jotka koskivat populaatioiden välisiä yhteyksiä ja muuttosuhteita.

Hortlingin kirjoitus osui ajankohtaan, jolloin kysymys maantieteellisten rotujen ja lajiutumisen välisestä suhteesta oli uudelleen tulossa erääksi keskeisistä aiheista ei vain lintutieteen piirissä, vaan myöskin saman vuosikymmenen aikana kehittyvän populaatio-genetiikan alalla. Vaativammalla forumilla julkaistuna sillä epäilemättä olisi ollut varma sija myöhemmässä tieteellisessä keskustelussa.

Kirjallisuus

- BARTH, E. K. 1968: The circumpolar systematics of *Larus argentatus* and *Larus fuscus* with special reference to the Norwegian populations. — *Nytt Mag. Zool.* 15, Suppl. 1: 1—50.
- BARTH, E. K. 1975: Taxonomy of *Larus argentatus* and *Larus fuscus* in north-western Europe. — *Ornis Scand.* 61:49—63.
- BUTURLIN, S. A. 1934. — In BUTURLIN, S. A. & G. P. DEMENTIEV: *Polnyij opredelitelj ptiz SSSR, I—V.* Moskva 1934—1941. Tom. V.
- HORTLING, I. 1930: En gulfootad gråtrut *Larus argentatus omissus* Sushkin? häckande i S. Finland. — *Ornis Fennica* 7:61—67.
- HORTLING, I. 1937: Till frågan om gråtrutens raser. — Svenska Lyceum i Helsingfors berättelse angiven till årsavslutningen den 31 maj 1937, Helsingfors.
- LEPIKSAAR, J. E. & M. ZASTROV 1963: Die Vögel Estlands. — *Ann. Soc. Tartuensis ad Res Nat. Inv. Const., Ser nova* 3:5—168. Lund.
- LÖNNBERG, E. 1921: Den gulfootade gråtrutten, *Larus argentatus cachinnans* Pallas, en för Sverige ny fågel. — *Fauna Flora* 16:126—130.
- LÖNNBERG, E. 1932: Några kritiska fåglar. — *Fauna Flora* 27:145—154.
- LÖNNBERG, E. 1933: Some remarks on the systematic status of the yellow-legged heron-gulls. — *Ibis* 3, 13th series:47—50.
- STEGMANN, B. 1934: Ueber die Formen der grossen Möwen ("subgenus *Larus*") und ihre gegenseitigen Beziehungen. — *J. Ornithol.* 82:140—180.
- STEGMANN, B. 1960: Zur Systematik des Rassenkreises *Larus argentatus*. — *J. Ornithol.* 101:498—499.
- VOIPIO, P. 1968: Zur Verbreitung der argentatus- und cachinnans-Möwen. — *Ornis Fennica* 45:73—83.
- VOIPIO, P. 1972: Silbermöwen der *Larus argentatus-cachinnans*-Gruppe als Besiedler des baltischen Raumes. — *Ann. Zool. Fennici* 9:131—136.
- VOIPIO, P. 1979: Harvinainen lintusystemaattinen kirjoitus Turussa vuosisadan alussa. — *Luonnon Tutkija* 83:47—50.
- v. WRIGHT, M. & J. A. PALMÉN 1873: *Finlands Föglar. II.* — Helsingfors.

Received February 1981